

אפרים א' אורבך

על יהדות וחינוך

בית הספר לחינוך
של האוניברסיטה העברית ושל משרד החינוך והתנועה
ירושלים, תשפ"ז

(שם ו', ז'), אבל לא בשמחה וכשימוש חכמים ובקדוה חכמים. תורתו קנה בכדידות. משה פנתם הוא הכחור של ימות-החול ואין בו מאום של יופי וחן.

שעה שהתחיל ללמוד תורה בקלוין הריק מאדם, יצאה כל העיר להקביל פני חתן, הוא התלמיד החכם השני. כל מה שתסר משה פנתם השלים שלמה. אם לייחס הרי שלמה הלוי איש הירוביץ היה מבני בניו של השל"ה הקדוש, שמהם לא פסקה תורה כ"י דורות ויש אומרים ל"י דורות². ואם לנוי: "מאור פניו, עיניו הכחולות ושערות ראשו הערמוניות היכבו אותו על כל ראויו". ואם להלכות: צעירים השתלן ללמוד כל תנועה ותנועה שלו. ואם לעושר: הרי "נכנס לחופה עם בת זקוניו של ר' מרדכי שיינר סוחר ברזל ונחושת, עשיר בן עשיר ממוצ ר' מרדכי יפה בעל ה"לבושים".

אין לך שתי בריות שונות זו מזו כשני תלמידי חכמים אלה, ורק צד שיה אחד להם: ידיעת התורה. ברם אין זה משנה שום דבר באופיים ובדרכם. ההתנגשות בין שניהם באה ברע שכל אחד מהם יוצא רק כמלאה הפסיעה מן העוגה שעץ לו הנורל הטבוע במהות דמותו ומידותיה. משה פנתם, שלא סח עם כל אדם ולא היה נכנס אצל שום אדם, יצא מגדרו והיה מגיח את תלמודו כדי לדבר עם ר' שלמה והיה מלוח אומו לביטו ונכנס עמו ויושב עמו ומפלפל עמו. וכבר אמר רבי יוסי בר' חנינא, "שדאשה מברת באורחין יותר מן האישי" (ברכות ז', ב') ואשתו של ר' שלמה "הייתה מחרחרת בלבה הלאה שהיה יוצא נכנס אצל כל אדם וממעט לבוא אצלנו". כמנעו עם ר' משה פנתם יצא גם ר' שלמה

² ל"י כנור ל"י צדיקים (טובה מ"ה, ב'), או שמא כנור ל"י

מסכתו שיש עליהן גומא, אבל כ"י בודאי כמספר כ"ו יהודי שאמר: "מבני כ"י דורות שבא הקב"ה בעולמו ולא נתן להם מרה" (פסחים ק"ח, א).

שני תלמידי חכמים שהיו בעירונו¹ מקורות ופירוט

שמואל יוסף ענגון כבוד הוא ומנהגו מנהג ישראל ומדי שנה בשנה הוא מטיים מסכת של התלמוד בבלי. לסיים נהגים לבחור מסכתות לא גדולות, ובין המסכתות שענגון סיימן יותר מפעם ל"ב דפים. בשורות האחרונות של מסכת מגילה, שדפיה של רב משרשיא: "שני תלמידי חכמים היושבין בעיר מאור ואין נוהגין את זה בהלכה עליהם הכתוב אמר וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם". מאמר זה נחרת בזכרוננו של הסופר והוא מקור שם הסיפור על שני תלמידי חכמים שלא היו נהגים זה לזה. מנהג אחר היה בישראל, שבימי ספירת-העומר בחרו בלימוד מסכת שמספר דפיה כימי הספירה, כלומר מ"ט דפים. שתי מסכתות כאלו נמצאות בש"ס — מסכת 'סוטה' ומסכת 'שבועות'. ובדף האחרון של מסכת 'סוטה' (פ"ט, א), נמצא מאמרו של ר' אילעא בר יברכיה: "שני תלמידי חכמים הורגין בעיר אחת ואין נוהגין זה לזה בהלכה אחד מה ואחד גולה". כדברי המאמר כן גורלם של שני גיבורי הסיפור שני תלמידי חכמים שהיו בעירונו, והזמן שבו פוּחה המעשה הוא, "יום אחד בין פסח לעצרת". ביום זה בא לו אדם אחד לקלוין ומשה פנתם שמו. שני השמות מורים על מידותיהן, משה על שם שכל מציגיניו היו בתורה ופנתם על שם קנאותה, שכן אדם קשה היה ומימינו לא נראה שחוק על פניו. אביו היה סוחר והוא בן כפר והתקין עצמו ללמוד תורה, שלא יחתה ירושה לו (אבות ז', ב). במיעוט תענוג, במיעוט שנה, במיעוט שידה, במיעוט שחוק

¹ כל סיפורי שמואל יוסף ענגון, ירושלים, שוקן, תשי"א. כרך עשירי, "ספור ונראה", עמ' 5-53.

שיכול היה לומר "לא כל הקופץ משתבח אלא בנותן את הטעם" (תוספ"א, זכים א, ה). ואמנם טעמו של ר' משה פנחס טעם היה, שכן קיצור הלל בית-הכנסת נעשה שלא לצורך בית-הכנסת אלא לטובתו של הגביר הזקן. אבל למראה אותו בחור זקן שהוא מקפץ ומגביר ראיות על גבי ראיות, יצא ר' שלמה מגדרו, והוא שדיבורו היה בנחת והילוכו מחור יישוב הדעת, הוציא מפיו פתגם עממי שאין לו מקור ושמקובל היה "לקנטר בו בחורים שדחקו עצמם לעמוד במקום גדולים". הוא שהלך כבוד לקטני קטנים, נכשל והלביץ פני תלמיד חכם ברבים ואמר לו לר' משה פנחס בלשון של הלצה: "א בחור מאכט קידוש אויף א גרויפ" (בחור מקדש על צניבו). בסופו של דבר צמיד היה ר' שלמה להכיר שמשה פנחס הורה "הלכה כהלכתה" והוא "לא אמר לו יפה אמרת" (עמ' 33). אבל את שנועשה אין להשיב.

במשה פנחס נתקיימו דברי המאמר "כל יהודי שאין לו אשה שריו בלא שמחה בלא ברכה בלא טובה" ויש שאמרו "אף בלי שלום"⁵. והנה בא שלמה והוכיח לו את צעריו. חזר משה פנחס למקומו — כלומר לגדרו ולטבעו — "והיה יושב ומתלש בקמצי זקנו מחור עגמת נפש. מכאן ואילך לא דיבר עם ר' שלמה. אף ר' שלמה חזר למקומו ודבק במידותיו. הוא הלך אצל משה פנחס לביקש מחילה. הוא הצטער והתגעגע לעשות כמעשה אותו גאון שהתענה כל ימיו שני וחמישי על שציער את חבריו. אבל משה פנחס החזיק במידת תלמיד חכם ונקם ונטר כנחש, אבל לא נהג כתלמיד חכם ד"מפיטו ליה ומפיס" (יומ"א כ"ג, א'). לאנשים שסיפורו לו שר' שלמה אמר עליו: "ר' משה פנחס תלמיד חכם גדול הוא ולומר תורה לשמה" השיב "הניחו לי איני רוצה לשמוע

5 יבמות ס"ב, ב'; ועיין בראשית רבה פ"ט, אות ב', ה"ג.

תאודור עמ' 151—152 ובשנינו גוסט שם.

פעם אחת מגדרו ואימתי אירע הדבר? בשעה שהתדיינו בדבר הלכה ודוקא בדין קדושת בית-הכנסת. במסכת 'מגילה', באותו פרק שבו נמצא המאמר על שני תלמידי חכמים שאינם נותן זה את זה בהלכה, קרא ר' יצחק את הפסוק "ואהי להם למקדש מעט" (מגילה כ"ט, א') על בתי-כנסת ובתי-מדרשות שבבבל. ובמדרשנו שם רמז תמכ"ז סומכים למאמר זה הלכה "ולכך אסור לנתון אבן מן הזיכל ומן המזבח ומן העזרה שהוא בלא תעשה תלמוד לומר ונתצתם את מזבחתם לא תעשון כן לה' אלהיכם ואם נתן ע"מ לבנות שרי דההיא נתיצת בניין מקרי". ה"בית יוסף" (אורח חיים) סי' קנ"א הביא את דבר המדרשנו ופוסק כמותו והט"ז למד מדבריהם ש"ש ליהורו באותם שעושים דף שקורין שטענדר ומדברקים בכותל ועושין גומא כותל שיוכל להחזיק שם ע"י עץ אותו דף לא שפיר עבדי", אבל בספר 'א"הו רכא' הביא ראיות להחזיר. חמיו הזקן של ר' שלמה פקד על האומן רק לסתום את המנוערת שלפני החלון ולא היתה שם סתירה אלא מיעוט אייר בית-הכנסת ובשאלה זו חלקו הפוסקים, יש שביקשו ללמוד שאייר בית-הכנסת קדוש כבית-הכנסת מהירושלמי (מגילה פ"ג, ה"ג): "ר' יוחנן מיקל (מקלל) לנשייא דשלאוין ברזיהון על אוירא דכי מדרשא". אבל יש שטענו שר' יוחנן קילל את הנשים משום כיוון של מקום קדוש³. ור' חיים מצאנז פסק שאין חוששין ל"קצור חלל בית הכנסת" לצורך ג"מ נהגין בכל בתי כנסת בכל תפוצות ישראל שבונין לצורך בית-הכנסת אפילו בניין קבוע וקובעין ארתיים ומפורות גדולות הגם שע"ז מתמעט חלל בית הכנסת⁴. משה פנחס קפץ ואמר אף מיעוטו של חלל בית-הכנסת מהמת, "לא תעשון כן לה' אלקיכם", ר' שלמה רצה תחילה לשתקו בנעימה ובודאי

3 שו"ת דברי חיים, ח"א סי' ג'.

4 שו"ת דברי חיים, סי' ד', ועיין בשו"ת מהרש"ם, סי' י'.

אבל עיקרו של דבר הוא הדי-שיח המלא מוחזות, אחרי שר' משה פנחס סתר את כל דרשתו של ר' שלמה מתוך גמרא מפורשת:

ר' שלמה: הניחו ואשמע את דברי ר' משה פנחס...
 ר' משה פנחס חוזר על דבריך ואשמע שמא לא שמעתי יפה... יש לך לומר עוד דבר?

ר' משה של פלפלים של הבל כנגד גמרא מפורשת? כבר תלים של החול שביקשת לסמאות בו עיניהם של הבריות. ניצרת? את החול שביקשת לסמאות בו עיניהם של הבריות. ר' שלמה (כלפי אביו וכלפי דודו שרצו להשיב): ברשותם אני עצמי אשיב.

ר' משה פנחס: לא די לאתו אדם שאינו מורה על האמת אלא שמתכוון לטפל דברים של שוא.

ר' שלמה: לכאורה קושיא עצומה הקשית עלי מן הגמרא ואין לכאורה אחרי דבריך ולא כלום, אלא אילו דייקת יפה היית רואה שהגירסא שם משובשת וכבר צמדו עליה שני צמדי עולם המהרש"ל והב"ח והיקנה לפי גירסת הר"ף, וכל מה שאמרתי אמרתי לפי הגירסא האמיתית שרוב הפוסקים בוים עליה את החלטה.

ר' משה פנחס (בצעקתו): פאני הורובייק אשריך שכספך והוכך צמדו לך לקנות לך ספרים מוגהים. אף על פי כן חודשיך חודשים של שוא ודרשתך דרשה של הבל. (נדעוץ כל הציבור, שמעולם לא שמעו שיהודי בן תורה קורא לתלמיד חכם, כל שכן במקום קדוש, במין תואר של אומות. הגאון הישיש קפץ ממקומו וגער בו בנייפה: דרך ארץ, ושאר כל העם צעקו, עז פנים, מוזצף.)

ר' שלמה (בנחת): ר' משה פנחס, מה רבה בקיאותך ומה גדולה חריפתך, אבל אמור לי כלום ראוי לתלמיד חכם אמיתי לעשות את התורה פלסטר, הלא אני ואתה

שמו של אותו אדם". הוא עזב את בית-המדרש ועבר ללמוד לבית-המדרש של החיטים. מה תכלית לימודו? האמנם לומר הוא תורה לשמה כדברי ר' שלמה? כבית-הכנסת של החיטים מציירות החיות והעופות הנוכרים במשנתו של יהודה בן תימא: "חזוי עז כנמר וקל כנשר, רץ כצבי וגיבור כארי", "ולמטה מכולם כחוב — אומר המספר — לעשות רצון אבינו שבשמים. ולמה אני מוכיר כל זה כדי ללמדך שהחכם לומר מכל דבר שהיה מסתכל כלפי הציורים ומשעבר את לנו לתורה". אבל לשם מה שיעבר משה פנחס את לנו לתורה? האם גם שם את לנו לעשות מה שכתוב למטה מכולם, "לעשות רצון אבינו שבשמים"? או שמא עשה כדברי התנא ומילא את כרסו, "ש"ס ופוסקים" כדי לעשות את רצונו ולנקום חרפתו ולנצח את יריבו? שאלה זו אינה נשאלת במפורש, אבל כל כולו של המשכו של הסיפור משיב עליה.

רמזי-מעשי של ר' שלמה הטיבו עם ר' משה פנחס. שפר עלי עולמו של זה, פרנסתו מצויה, הוא לובש בגדים חדשים והם משנים צורתו, הוא זוכה לזיווג ואף לכבוד, אבל דבר אחד לא נשתנה — שנאתו לר' שלמה. לפני שהלה צמד לצאת את העיר כדי לקבל רבנות בעיר אחרת, הלך עוד פעם לפייס את ר' משה פנחס. תשובתו היחה: "אין שלום בינינו לא בעולם הזה ולא לעולם הבא". השנאה הכבושה מתפצלת ור' משה פנחס לובש נקמות. הוא נוסע לעיר, שבה עומד הרב החדש לדרוש, כדי להלביץ את פני חברו ברבים. בחלק זה של הסיפור עובר צננון מחסנון האפי שילו לסנון של דראמה, ואמנם מתחולל לעיינו מחזה דראמטי של דו-קרב במלתחה של תורה. מערכה רודפת מערכה, במרכז עומדים שני הגיבורים, אבל משתמשים גם שחקנים רבים אחרים: גאונים ישישים, רבנים וטם לומדים ופשוטי-עם — בקצור הציבור כולו, בחינת מקהלה המלווה את דברי הגיבורים הראשיים, מקצת במלים ויותר בהבעת-פנים ובהנעות-גוף.

דברי אמו חזקנה: "איני מבינה מה אתה סח", הוא משיב: "אף אני איני מבין, אלא כך הוא הדבר ואיני יודע לפרש". המעשים נאחזים זה בזה כחוליות בשרשרת. ביניהן משתתף אדם חסר ישע. שכלי ודעתו הם ללא הוציא.

ר' משה פנחס משקיע את עצמו שוב בלימוד ומקיים עצמו: אדם כי ימות באהלו. אבל אין הוא זוכה לשמחה של תורה למרות הכתוב, "פקודי ה' ישירים משמחי לב", כי אין הוא מסוגל להיות לומד תורה לאמיתה של תורה, והוא בעצמו מכיר בכך ואומר לרבו: "יש דברים שאני יודע שהם אמת ואף על פי כן מהפך אני בהם כדי להוציאם מידי אמיתותם". כשר' משה פנחס מקבל המרת-הוראה מרבו ר' גבריאל ריינוש, אומר לו הוא: "הא לך קמיע כנגד המרה השחורה". אבל מי הוא רבו זה? הוא בעל 'הורה גבר', על 'יורה דעה'⁶. חיבור כזה על 'יורה דעה' לא היה ולא נברא אלא משל הוא. איוב אמר, "ארוך יום אולד בו וה' לילה הורה גבר", ודרש ר' חנינא בר פפא, "אוחז מלאך המזונה על ההריון לילה שמו ונוטל טיפה ומעמידה לפני הקב"ה ואומר לפניו רבש"ע טיפה זו מה תתן עליה גיבור או חלש חכם או טיפש עשיר או עני" (נדה ט"ז, ב). הלילה הוא "המלאך הממונה על המורה"⁷, הוא גור מה שגור על משה פנחס וגורמו פרשה על 'יורה דעה', ואין התרת-ההוראה הכאה ממקור זה מתירה כלום, אלא מסכנתו מחדש כמה שנגזר עליו—להמשיך בשנאתו לר' שלמה. אביו של ר' שלמה הלך לעולמו ובנו הזמן על-ידי קהלתו למלא את מקום אבותיו. הוא ממליך בפני גדולי העיר להשיב על כסאו אותו חכם שבא לקפחו בתורה בשעת דרשתו הראשונה. צדקתו של

⁶ חכם אינו המצאתו של עניותו, כי ר' בצלאל ראשבורג חיבר

ספר תורה גבר על גסמת הריות' (פריגא, תקס"ב).

⁷ חידושי אגדות חמדת"א, שם.

יודעים שאך ממש באותו הסתירה שאתה מבקש לסתור בתן את דברי.

ר' משה פנחס (כמעט קופץ וצוהק): אם כן אשאל אותך ממקום אחר.

ר' שלמה (מתאנח ומביט בפני ר' משה פנחס בלא שגאה בלא איבה אלא ברחמים ועונה בקול עצב): מה אין אדם חריף וכול לעשות ככות חריפותו אבל מה אתה משיב ליום הדין?

ר' משה פנחס (בלגלוג): תפסתו חסידותו לאתו ואיש, אני אומר לו דברים של תורה והוא משיב לי בלשון של יראת שמים, אם יש לך להשיב על דברי בתורה אמור ואם לאו התוודה לפני כל הציבור שכל דרשתך קש ובפבא. ר' שלמה (מתחיר פניו כלפי ארון הקודש מניח ראשו על הפרוכת, פתאום הופך פניו כלפי העם): ברישותכם רכותי אחזור על קוטב דרשתי ותשמעו אם דברי אמת.

כל הלומדים קראו, "יאה יאה" ופשוטי העם כמעט עמדו להכות את ר' משה פנחס ואלמלא עיניו הטובות של ר' שלמה היה יוצא בריסקו-איברים. ר' שלמה חזר לדרשתו ור' משה פנחס חזר לעירו. והסיפור חוזר לשלוותו האפית. נסתיימה ההתנגשות הגלויה בין ר' משה פנחס ובין ר' שלמה, אבל ההתנגשות שבין השניים נעשתה עמה התנגשות פנימית בנפשו של ר' משה פנחס, היא ההתנגשות בין היצר ובין ההכרה. הוא מצטער יותר על הארת פניו של ר' שלמה מאשר על כשלונו בסתירת דבריו. הוא מצטער על שהיה מבקש להסעות עצמו בזמן שהוא יודע את האמת. נכנסה בו עצבות וכא ליד מרה שחורה. יודע הוא שר' שלמה מבקש טובתו אבל אין הוא שולט בשנאתו אלא שנאתו שולטת בו. אננם נקט הוא לשון פאראדוכס ואומר: "שונא אני אותו משום שהוא מביא אתי לדיי מידה מגונה זו של שגאה". אבל על

ועיר שהוצרכה לרב לא פנתה אליו. וגם אלה שהזכירנו לשבת, שכל עיסוקו אינו אלא בתורה, הוסיפו ואמרו, "דקל הרים הוא" כלשון הספרא (תזריע פרק י"ג) וכפירושו של הראב"ד: "שאינו מקיים פירותיו ופירותיו כחושין... ומנא לו דקל הרים מוגרע גרע גרסינן במסכת בכורים פרק קמא אין מביאין בכורים חזק משבועה המניין ולא מתמרים שבבבב...".⁹ כשנודע המעשה לר' שלמה ראה עד כמה ר' משה פנתס נוטר לו, שבייש עיר בישראל וקיבל עליו עניות, תלה את הקולר בעצמו ונזכר בימים שישבו יחד "זה יושב בכבודו של צולם זה חי וזה חי צער, בלא שמתה בלא ברכה בלא אשה ומשחיר פניו על התורה, ולבסוף כשאמר הלכה כהלכתה לא אמר לו יפה אמרת, אלא התלוצץ בו להחביר לו גנותו שהוא רווק". מכאן ואילך לא נראה צחוק על פניו של ר' שלמה ולא נחה דעתו ולא הגיח מחיפוש דרך לפיוסו של ר' משה פנתס.

באותם הימים נפטר מורה-ההוראה בעירו של הסופר, הוא העיר שבה ישבו שני תלמידי החכמים. טובי-העיר נתנו דעתם על ר' שלמה וציפו להסכמתו מחמת השכיבותה של עירם ומחמת הבטחתו של זקוקינו ר' פנתס, שאמר לפני פטירתו "שעתיד אחד מבני-בניו לשכון בתוכה וכן ציווה שלא יקברו אצלו שום נפטר אלא לאחר מאה שנה והוא שהנפטר הוא מזרעו". כמה מטובי העיר נסעו לר' שלמה ואתם כתב מינוי, אבל הוא דחה אותם שמטעם כמוס עמו אינו יכול לקבל את הרבנות. הם הבינו את הרמז. ר' משה פנתס לא היה בין החתומים על כתב הרבנות, והיו סבורים שאם ימנו את ר' משה פנתס לדיין, יסכים ר' שלמה לקבל

⁹ הר"ש משאנץ בפירושו ל"גניעים פ"א מ"ז גורס אמנם ידוקר

הר"ם כמו יעוקר הרים, אבל בכתיב יד רומי של היספרא, הוצאת פינליקלשטיין עמ' רפ"א, הגירסא היא "דקל הרים".

ר' שלמה, שהעביר על מידותיו וגמל חסד למעליבו, השפיעה על אנשי-העיר והם שלחו שני נכבדים עם כתב-מינוי לר' משה פנתס. הוא קרא וקיבל. המיו הזמין לו בגדים ומנעלים חדשים, בעל-המלאכה נודדו במלאכתם כדי שלא לעכב את צאתו של הרב החדש לקהילה הושבת כעגונה המצפה לבעלה. "כשילבש ר' משה פנתס את בגדיו החדשים נשתנתה צורתו ממש כאחד הרבנים", אבל רק צורתו, הוא יצא לדרך עם שני הנגידים והמרכבה הגיעה לפרישת-דרך. אבל לפני ר' משה פנתס אין דרכים אלא דרך אחת, שבה נהגו עליו ללכת. אמנם נשתכח הידושו של ר' משה פנתס, שבא ליישב מפני מה אין הרמב"ם מוכיר תפילת הדרך, ומפני מה המהר"ם מרוטנבורג כשהיה יוצא לדרך היה אומרת בבית⁸, אבל מעשיו מיישבים את שתי הפלאות כאחד. מה מקום היה לתפילה על דרכו? אין בכוח הדרך להרחיקו מביטו וממוצאו שקבעו את אופיו. תוך שיחה עם שני המבוררים גילה לו אחד הנכבדים אך הגיעו לכתור בו לרב וסיפר לו כי ר' שלמה אמר לטובי-העיר "רוצים אתם לעשות נחת רוח לתורתנו הקדושה בחו"ב? משה פנתס לרב שהוא תלמיד חכם אמיתי מבניה האמיתיים של התורה", ר' משה פנתס נטל את מטלטליו וירד מהמרכבה. "שאלו אותו מה חזק אמר להם טובה שבאה לי מאותו אדם איני רוצה". הם אמרו לו: "רבי חזור בד ואל תלכין עירי ואם בישראל", והוא אמר להם: "סעו לחיים ולשלום".

הם חזרו לעירם והוא חזר לעירו. המיו מת והוא הוצרך ללמוד עם תלמידים בשכר — ואף לתלמידים שאינם הגונים. מרכבתו נתייאש כי המעשה שעשה לעיר ואם בישראל נתפרסם

⁸ עיקר בית יוסף טור אורח חיים סי' ק"ג, ופרי חדש לשי"ע אורח חיים, סי' ק"ג, אות ר', ובספר נתן לר' נתן קורטיל סי' י"א.

פעכוס בידיהם היה הטורעפיק וטניפיו. בית עשיית השכר חכור היה בידי בעל אחותו של ר' פיבוש הגדול וכולם משותפים היו בחכירת הפרופוציא, הקיצור, לא היה מינוי של כבוד או של ממון שלא היה בידי משפחת בית פיבוש.¹² בשני עמרים וחצי קופל עגנון דמותה של קהילה וחברה על כל חולשותיה, ריכזו כל המינויים והתפקידים בחוקה של משפחה אחת של עשירים והקפיסים איים המיד על הקפאתה הגמורה של הנהגת הקהילה ועל עצמאותה של העדה.¹³ מעמד הרבנות היה בכל רע, אין כל הבדל בין משכיל ובין תלמיד חכם וחורז במצוות, בין גבאי של חכרת-צדקה ובין חסידים של „רבי“ ובין מועמד ליינות. כשהרב אינו נושא להם פנים הם רואים את עיינום וכבודם נפגע — מתאגדים כולם לכתבת כתב-מלשינות נגד הרב. „ר' שלמה היה רב שאינו תלוי בשכר רבנות. אבל מה יעשו הרבנים שגשיתם לא הביאו להם נדוניא והתניהם לא הנחילו להם עושר ונסים... אם הרב עני ונצרך לכריות אין נותנים לו כדי חיותו ולא עוד אלא משחררין את פניו ומלעיגין בו. ואם הוא עשיר באים אליו בטענות מהמת עשרד“ (עמ' 41). מעמדם העלוב והקשה של הרבנים מחד גיסא ושל שרירות לבם והמסנותם של הגבירים מאידך גיסא מודקדק פה ושם בספרי השאלות והתשובות של הדור, ר' חיים מצאנו כותב בשנת תרי"ח (המאריך קרוב הוא לזמנם של שני תלמידי החכמים) לבנו ר' יחזקאל האב"ד של שינאווע¹⁴: „אהובי בני כלל אוד אומר לך בהו ומיניה לא תזוע כי אם חכמה אין כאן זקנה יש כאן וימים ידברי... לידוע לך אין באתי על הנסיון כי רוב הפעמים בא הדבר מרמאות... ומי שנתמנה לעסק הזה מקויימים בו דברי בעל הטורים: „אין אדם נעשה שוטר

11 ע"י כעת יעקב כץ: מסורת ומשבר, עמ' 137, 180.

12 שו"ת דברי חיים לחיטו משפט, סי' כ"ה.

את הרבנות, כל העדה הסיכמה להצעה, אבל משוכתו של ר' משה פנתם היחם: „כבר אמרתי לו שאיני רוצה להיות במחיצתו לא בעולם הזה ולא בעולם הבא“.

ר' משה פנתם נשאר ללא פרנסה, ואף פתו נמלחו נעשו דוחקים וכביה אין להם ללא פרנסה, הוא חלה, עוד נשאר לו דפיץ בשי"ס שלא למד אותם יפה, נכנס לבית-המדרש וטיים כל הש"ס — ונסתיימו חיינו.¹⁵

„שני תלמידי חכמים שאינם נוחין זה לזה בהלכה אחד מת...“ אך יקויים „ואחד גולדי“?

במשור ומחקן תקנות טובות, אבל במקום שאחה מוצא את גדולתו ושלולתו משם נפתח פתח לצרותיו, ר' שלמה לא נשא פנים אפילו לנשוואי-פנים, הוכיח את מי שראוי היה להופיחו וגור על מה שראוי היה לגזור. משכיל עשיר התחיל מרגן דברים על הרב ומצא נרגנים כמותו. מלווה-כרביית זה תלמיד חכם וחורז במצוות התחיל מרגן דברים על הרב ומצא נרגנים כמותו. גבאי של חכרת מלביש צדומים התחיל מרגן דברים על הרב ומצא נרגנים כמותו. חתנו של הדייר שונפטר, ר' פישל, שהיה סכסכן ובעל מוילנות, רצה להתמנות דיין, אבל ר' שלמה דחאו, התחיל אף הוא מרגן דברים על הרב ומצא נרגנים כמותו. על יד יצאה המתלוקת מסתם מחלוקת, כי אחרי שנתאלמן נשא אשה ממשפחת הפייבושים שיהיה חתן. „ראש הקהל ר' פיבוש הגדול ממשפחת הפייבושים היה, ר' פיבושיל הזקן גבאי של חכרת קדישא היה, פיבוש הצרוד המשיגה על בית המטבחים ממשפחת הפייבושים היה, פיבוש המכונה פאביס ממונה היה על פנקס הגוליים והמתים, פאביס שהכל קורין לו פייבקי וכן פייבקי שקורא לעצמו

10 מוטיב זה, שמלאך המות ממתיק לסיום לימודו של חכם, נמצא

בכמה מקומות, עיי' מונו סטן כ"ח א', כותובת ע"ז ב', וע"ד.

מתמת המחלוקת להביא את ר' שלמה לקבל את הרבנות בערים. הם באו מכות דברי הרמב"ם בהלכות דעות "אם היה האדם במדינה שמנהגותיה רעים ואין אנשיה הולכים בדרך ישרה ילך למקום שאנשיה צדיקים ונוהגים בדרך טובים". אבל הרב הסביר להם שאין הוא נכון לעזוב את משמורתו מתמת היסורים שבאו עליו ולהניח שיעשו את התורה אסקופא נדרסת לפני כל מהלכי שתיים. כדוגמא הוא מעמיד לעצמו את ר' משה פנוס וכן אמר לאנשי העיר: "אני יושבתי רוב ימי בשלוחה, עכשיו ששיגרו עלי קצת יסורים אפשר אקפיד ואקרא תגר, אדם יפה אני וראוי אני לאכול את עולמי בנחת, וכור אני תלמיד חכם גדול היה בעירכם שהמית עצמו באחלה של תורה וכשמת לא הניח לאשתו ולבניו אפילו כרי מזון סעודה אחת, ואני ברוד השם פרנסתי מצויה ותכריכי מוכנים לי".

וכשבאו עליו מכות הבטחת זקודקנו אמר להם, שמוכנסת הוא שדבריו סופם להתקיים, אלא שסען: "כלום אמר וקני שאשב על כסא, הרי לא אמר אלא שאחד מזרעו יבוא לשבת בתוככם, ומי יודע אותו צדיק למה התכוון".

ואמנם כיון ר' שלמה לדעת זקודקנו ופירושו נתקיים. בעיר נחצוררו חילוקי-דעות בדבר עזבונו שהניח אחד מעשירי העדה. הממונים פנו לר' שלמה שיפסוק את הדף, התשובה נשמחה, אבל במקום זה הגיע מכתב, שבו הודיע כי היות ובדעתו לנסוע לעיר קרובה לחופת בת אחותו יסור גם לעירם לידן עם האפטרופוסים בעל-פה.

הוא בא לעיר, ישב עם האפטרופוסים ובמעמדם כתב את התשובה. למחרת היום לא נשמעו לו רגליו, כשרצה לילך ולהתפלל בקלויי. אבל כששמע על אלמנתו של ר' משה פתחה, שהיא, מתפרנסת מרחמי השמים וקצת מרחמי חבריה". הילך לביתה, בבית זה, שבו היה הקור גדול, ישבו האשה וילדיה עטופים בבגדים קרועים. הרב נמשך אחרי קולו של

מלמטה אלא אם כן נעשה רשע מלמעלה.¹³ מטמא הנגידים הנכססים בעובי הקורה לטובת הכלל... ועלשים תקנות הכל לשם שמים עד אשר יעשקו ויגולו הענייים ופושטים ערום מבשרם ואין מכלים כי אומרים הכל לשם שמים ולטובת הכל... ואל תשיגו ברבני העיירות המצפופים ומתגים רק לגלות גדלים שיוצעים מסכרת הב"ח ז"ל יותר החכורים. ואפילו גדולי דורנו ראיתי מכשול תחת ידם, שכותבים בחפזן ואת אשר כתבתי כן הוא באמת לאמתו ואם כי אינו כפלפול של הכל, ה' הטוב יצילנו מגבהות בתה"ק ויעמידנו על האמת ואין להביא ראיות מדורות הראשונים שרוב נגידים תקהל היו צדיקים כאשר אבותינו ספרו לנו וגם היתה הכושה לפני תלמידי חכמים מנהיגי העיר, אבל עמה בעולם הרע המנהיגים המה לא בגדר צדיקים... הנגיד יודע בטוב טובת בני העיר ועושיין תקנות סדום והכל לשי"ש... וה' הטוב ישים שלום וינהלו לארצנו במהרה... מה שהחוקר יכול להעלות ממקור זה ודומים לו אחרי תקורה ממושכת, מאמין רב ותיאור ארוך על המשבר הפנימי בקהילות גליציה, משבר שלא היה כרוך בהשכלה ובאמנסיפאציה, ביטא הסופר בשורות ספורות. כאילו במשיכת קולמוס אחת נגע בתוך חוכם של העניינים. בעמודים מעין אלה נגלית האמת שבאמונות של עגנות. אמת זו שהיא המסתורין של יצירתו כמו של כל אמונות גדולה.

בעלי הכתים מעיירי של הסופר סברו שונפתח להם פתח

¹³ בעל הטורים לכבוד ר' ז'. בנפוסים ציינו במקור לדבריו של 'בעל הטורים' 'מכתב ספרים', אבל אין מאמר כזה במסכת סופרים והמקור הוא ביטחור'י' ק"ג ב'. אמנם בנפוסים שזנו נאמר שם, "כיון שנגעה אדם רש מלמטה נעשה רש מלמעלה", אבל תרמ"ה ביד רמה לטהור'י' שם גרס "כיון שנגעה אדם ראש ורש מלמטה נעשה רשע מלמעלה" וכן משמע מתוך הפרוש המיוחד לרש"י.

קומה ובודאי שלא היה צניג, אבל הוא היה "חכם גדול בתורה גבור במידותיו" בניסוחו של הרמב"ם, וראוי שתשרה עליו שכינה לשיטתו. ר' שלמה טרח לכאורה ליישב את הרמב"ם, אבל לאמתו של דבר רצה ליישב את ר' משה פנתס ולעשותו ראוי שתשרה עליו השכינה, אבל ביישובו זה אין הוא שם לב כלל וכלל להמשך דברי הרמב"ם: "ולא ידא יצרו מתגבר עליו בדבר בעולם אלא הוא מתגבר על יצרו תמיד", כי דרך המעשים שבסופר אינה כדעת הרמב"ם. ר' משה פנתס אינו יכול להתגבר על יצרו דוקא מחמת היותו גיבור במידותיו ור' שלמה אין לו יצר להתגבר עליו. מאמץ זה לעשות את ר' משה פנתס לראוי שתשרה עליו שכינה יש לו עוד משמעות נוספת בסופר, משמעות הקשורה במקורות על שני תלמידי חכמים. רבי שמעון בן לקיש אמר "שני תלמידי חכמים חכמים המקשיבים זה לזה בהלכה הקב"ה שומע לקולן... ואם אין עושיין כן גורמין לשיכונה שתסתלק מישראל" (שב"ת ס"ג, א'). נסיונו של ר' שלמה להוכיח כי ר' משה פנתס, "חכם גדול בתורה וגבור במידותיו", ראוי היה שתשרה עליו שכינה בא לחזק את הפנים שפגמו שני תלמידי חכמים שלא הקשיבו זה לזה בהלכה. האמת הפנימית של הסופר ועלילתו דבוקות במקורות — קו מפליא ומאלף ביצירתו של עוננו שמן הראוי לעמוד עליו.

בשבת ציחה ר' שלמה להכריז שיעשה הספד לר' משה פנתס ביום השנה לפטירתו, על אף מחלתו יצא ר' שלמה באמתו יום בדרך לבית-המדרש אבל לא הגיע לשם ונשא אתו על כפיים בחזרה לביתו. כשראה שקרובה שעתו, ביקש שיבקרוהו אצל ר' משה פנתס. השלג שירד בלא הפסק מונח היה כהדרים על גבי הררים. הקבונים נכנסו בבית-החיים לתוך השלג ותפרו קבר. כל העיר ליוו את מיטתו וקברו אותו בקבר שפרו לו. כשהפשירו השלגים והרבינה אשת ר' שלמה

בנו בכורו של ר' משה פנתס שיישב ולמד בביתו, כי לא היו לו מנעלים ללכת לבית-המדרש ולא השגיח לא בקור שכיבתו ולא בקידוח שבגופו. ועוד פעם הלך לבית האלמנה להביא לה נדוניא לבנותיה.

באותו יום שבו גמל חסד עם משפחתו של ר' משה פנתס גמל גם חסד עם נפשו. היה זה יום כ' טבת, יום פטירתו של הרמב"ם, שבו נהג ר' שלמה לעסוק כל היום בספריו ובלילה היה אומר כל מה שנחתדש לו דרך-לימוד, אבל מטורח הבאים לא הספיק ללמוד ומגילת לא חידש ולכן אמר לגדולי העיר יישוב נאה ברמב"ם ששמע משמו של הגאון ר' אלעזר מאמשטרדם¹⁴. הרמב"ם אומר בהלכות יסודי התורה פ"ז: "אין הנבואה חלה אלא על חכם גדול בתורה גיבור במדותיו", והיקשה עליו בכסף משנה למה לא כתב פדעת ר' יונה בנדרים דף ל"ח, א'¹⁵: "אין הקב"ה משרה שכינתו אלא על גבור ועשיר וחכם ועניו" והלחם משנה חוסף להקשות מהמאמר בשבת צ"ב, א'¹⁶: "אין השכינה שורה אלא על חכם גבור ועשיר ובעל קומה", ר' שלמה, שהיו בו כל המעלות האלה, אומר ששני המאמרים נדחו מהלכה, כי בסנהדרין דף י"א, א' אמרו על הלל ועל שמואל הקטן, שראויים היו שתשרה עליהם שכינה, והרי שמואל לא היה גדול בקומה והלל לא היה עשיר, כמסופר ביומא דף ל"ה, ב'¹⁷. שלא כדברי הגמרא הנ"ל לא היה ר' משה פנתס עשיר ובעל

¹⁴ תלמידו נמצא בהנהגותיו של ר' אלעזר מאמשטרדם על הרמב"ם, בתוך סודי אבן שנתפסו ביפס וילנה.

¹⁵ בספור, בשעת פ"ז ע"א.

¹⁶ גם כאן טעות בעיון דף פ"ז.

¹⁷ גם כאן טעות דף ל"ז. טעויות אלו שבציגים טעויות שכתבה חז"י, רבנים שנהגו לצייץ דפים ועמודים מתוך זכרון נשלו לעתים באי דיוקים מעין אלה.

מדוע אין לראות במעשה שחיה בזמן שהיתה התורה תפארתם של ישראל — "ספור מופת של איש מופת" ? אבל לאור פירושו הנ"ל מבואר הדבר, שמשפט עגנוני זה מקפל בתוכו את תמציתו של הסיפור: הזמן שבו הייתה התורה תפארתם של ישראל לא המשפיע על דרכם של שני החכמים, ולפיכך אין כאן סיפור מופת על איש מופת ולא תוכחה נגד קנאות, אלא פרק מתוך "ספר המעשים".

באה לכבות על קברו, ראו שהוא מונח אצל ר' פנחס זקני-זקני. כך נתקיימה צוואת הזקן וכך נתקיימו דברי חז"ל על "שני תלמידי חכמים שאננם נוחזין זה לזה בהלכה". בתחילתו ובסופו של הסיפור תוחם עגנוני את תחומי זמנו: המעשה אירע "לפני שנים ושלוש דורות בזמן שהיתה התורה תפארתם של ישראל וכל ישראל היו הולכים בדרכי התורה שהיא חרות ה' מעוונותי". וכדי שלא נסחח את דעתנו מעוכבדא זו, חוזר עליה הסופר פעמים אחדות והוא משנן לנו את ההבדל שבין תלמידי יוסף פרל, אבל הוכרת דברים אלה פעולתם של תלמידי יוסף פרל, אבל הוכרת דברים אלה ודומיהם כאילו לא באה אלא להבליט את שלמות עולמם של שני גבוריני. אמנם ר' שלמה למד שפת אשכנז מאשתו ואף דרש דרשה בלשון זו שפירסמה את שמו בכל המדינה, אבל הוא השתדל להשכיח את הדבר כרי, שלא יאמרו מלשון אשכנז נתעלה וכדי שלא ליחן פתחון פה למשכילים החדישים לחזור אחריי" (עמ' 15), והוא נשאר עומד בשלמותו. נטים היינו לראות את ר' שלמה כפרי בשל ומושלם של עולם התורה והמצווה. אבל באה דמותו של ר' משה פנחס ומסתתרת על פני סברה זו. את מקור קורותיו של האדם ואת סיבת מעשיו מגלה עגנוני בנסיונות-היסוד הטבועות בו והסיפור כולו ממחיש את ההכרח, שקווי האופי הם קשרים של קיימא הקושרים את ישותו של האדם, מכוונים את צעדי וקובעים את מעשיו, אותם חיי-התורה מחדדים ומחריפים את קנאותו ואת עקשנותו של משה פנחס, כשם שהם מעדנים ומעלים את ומרנומו והסידותו של ר' שלמה למדרגה שאין למעלה הימנה. וכך יש להבין את סיומו הפאראדוקסאלי של הסיפור: "במעשה זה לא נתכוונתי לא לספר מופת של איש מופת ולא לספר קנאותו של ר' משה פנחס אלא סיפורי מעשיהם של שני תלמידי חכמים שהיו בעירובי לפני שלוש דורות בזמן שהיתה התורה תפארתם של ישראל...". לכאורה משפט תמיה כאן.